

‘Compositie van elementen uit de alchemie’
sgraffito uit 1960 van Lex Horn

Biochemisch Laboratorium Clusius, Universiteit Leiden
Wassenaarseweg 64, Leiden

Een kunst- en cultuurhistorische waardestelling

drs. Yteke Spoelstra
maart 2015

Inleiding waardestelling

Naar aanleiding van het begin van de sloop in maart 2015 van het Biochemisch Laboratorium Clusius van de Universiteit Leiden is door Stefan Hoogland van Res & Smit, Real Estate Support een kunsthistorisch rapport over de drie sgraffito's van Lex Horn aangevraagd die zich in het interieur van het Biochemisch Laboratorium Clusius, Wassenaarseweg 64, Leiden bevinden. Dit rapport is een kunst- en cultuurhistorische waardestelling dat dient om het object te inventariseren, te waarderen en te selecteren.

Sgraffito's zijn monumentale kunstwerken. Een kunstvorm, die binnen de algemene context van de beeldende kunst zelf een categorie vertegenwoordigt. Monumentale kunst is een 'niet-vrije', gebonden kunst in een architectonische setting; een tweedimensionale raam-, glazeniers- of wandkunst en een twee- en driedimensionale reliëf- of beeldhouwkunst in of aan gebouwen. Het zijn in opdracht ontworpen vaste kunstwerken bestemd voor een bepaalde plaats.

Monumentale kunst maakt deel uit van een 'samenhangend ensemble': een fysiek materieel- en een ruimtelijk visueel ensemble in een nagelvaste context met de architectuur en een ensemble van betekenissen. Het fungeert door de plaatsgebonden vorm en betekenis, meestal als 'explicateur' van de functie van het gebouw. Het is afhankelijk van de goedkeuring van opdracht- en/of adviescommissies en bepaald door de architectonische theorievorming en praktijk enerzijds en de beeldende kunst in al haar theoretische, beeldende en materiële veranderlijkheden anderzijds.

Monumentale kunstwerken dienen in deze context gewaardeerd te worden.

In eerste instantie is er een literatuur- en archiefonderzoek en een veldonderzoek gedaan naar het kunstwerk. De archieven van het Atelier Rijksbouwmeester en van de familie van de kunstenaar zijn geraadpleegd. Na het onderzoek is het kunstwerk geanalyseerd en gewaardeerd op basis van de kwaliteiten en de relatie die het werk heeft met de omgeving.

Vervolgens is het getoetst aan de hand van het waardestellend kader voor monumentale kunst. Een waardestellend kader bestaat uit waarderingscriteria die door specialisten van het voormalige Instituut Collectie Nederland (ICN), –nu de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)– zijn opgesteld om een zo objectief mogelijk beeld te krijgen van de waarde van een object.

Voor de monumentale wandkunst is een waardestellend kader met concept-waarderingscriteria geformuleerd door een werkgroep van het project Monumentale Wandkunst. In het project waren de rijksdiensten: ICN, RCE, RGD en RKD, de Bureaus

Monumentenzorg Amsterdam (BMA) en Rotterdam (dS+V) en Stroom in Den Haag vertegenwoordigd. Het – nog ongepubliceerde– waardestellend kader wordt de ‘Leidraad voor het waarderen van Monumentale Wandkunst’ genoemd.

Bij de toepassing van de criteria moet worden beseft dat niet aan alle selectiecriteria kan worden voldaan. Het kan voorkomen dat een kunstwerk, dat voldoet aan twee criteria, niet voldoet aan andere criteria, maar dat het toch vanwege het belang van de kunsthistorische canon behouden dient te blijven. Elk kunstwerk heeft een eigen palet aan waarden.

De concept–waarderingscriteria: de Leidraad voor het waarderen van Monumentale Wandkunst:

1. *Kunsthistorische waarde*
2. *Architectuurhistorische waarde*
3. *Ensemblewaarde*
4. *Cultuurhistorische waarde*
5. *Presentatiewaarde*
6. *Conditie*
7. *Zeldzaamheidswaarde/ Ijkwaarde*

De adviesopdracht en rapportage is uitgevoerd door drs. Yteke Spoelstra (zelfstandig kunst– en architectuurhistoricus). Samen met drs. F.J. van Burkom (zelfstandig kunsthistorisch onderzoeker en voordien tot in 2009 senior adviseur en onderzoeker bij het ICN) heeft zij zich verdiept in deze onderbelichte kunstvorm en in 2007 schreven zij samen het onderzoeksrapport: *Monumentale Kunst.*

Categoriaal Onderzoek Wederopbouw 1940–1965. (RACM–ICN).³

De auteurs hebben sinds de eerste expertmeeting in 2006 deel uitgemaakt van het project Monumentale Wandkunst.

In 2013 is er een boek van de auteurs over dit onderwerp verschenen dat door de RCE is uitgegeven:

Burkom F. van, Yteke Spoelstra en Simone Vermaat, *Experiment in Opdracht. Kunst van de wederopbouw Nederland 1940–1965*, uitgegeven door RCE en Nai 010, Rotterdam 2013.

Drs. Yteke Spoelstra

www.ytekespoelstra.nl

Bijlage: Reactie van Meinke Horn (maart 2015) uit naam van de erven van de kunstenaar Lex Horn op de aanstaande sloop van het kunstwerk:

MH_‘Compositie van elementen uit de alchemie’.pdf

**‘Compositie van elementen uit de alchemie’
Sgraffito uit 1960 van Lex Horn**

**Biochemisch Laboratorium Clusius van de Universiteit Leiden
Wassenaarseweg 64, Leiden**

Kunst- en cultuurhistorische waardestelling

Advies:

De sgraffito van de kunstenaar Lex Horn (1916–1968) dient, net als het betonreliëf in het Biochemisch Laboratorium Clusius van de Universiteit Leiden ook gehandhaafd en gerestaureerd te worden, onafhankelijk van wat voor plan dan ook. Dit werk behoort tot de top van de Leidse naoorlogse monumentale kunstwerken. Met de sloop van het gebouw in het vooruitzicht zou een herplaatting in een ander/nieuw trappenhuis van een onderwijs- of onderzoeksgebouw gerechtvaardigd zijn. De universiteit kan zich hiermee niet alleen profileren als beheerder van haar eigen geschiedenis maar ook van het wederopbouw erfgoed van Leiden.

1. Kunsthistorische waarde

De kunsthistorische waarde van deze sgraffito is van belang omdat het een uitzonderlijk fraai en een nog relatief gaaf voorbeeld is uit de beste periode van Lex Horn. De stijl van het werk is expressionistisch met half-figuratieve, half-abstracte vormen. Deze sgraffito heeft een sterke compositie door de eenvoud in kleurstelling en de sterke beweging. Het platte gele kleurvlak in het werk kan beschouwd worden als een integratie van de objectieve ruimtelijke beeldtaal van De Stijl in de expressionistische kunst. Het werk heeft een symbolische lading dat samenhangt met de functie van het gebouw. De driedelige compositie creëert een eenheid in het trappenhuis. Het heeft bovendien een kunsthistorische waarde op het terrein van deze speciale materiaaltoepassing (sgraffito). Deze sgraffito is ook van belang omdat het een groot en uitzonderlijk -driedelig- formaat heeft.

Lex Horn is een van de belangrijkste monumentale kunstenaars van na de Tweede Wereldoorlog en een expert op het gebied van sgraffito. Over Horn zijn twee boeken geschreven en twee museumtentoonstellingen gehouden waaronder de overzichtstentoonstelling in 2003 in het Henriëtte Polak Museum in Zutphen.

Een aantal van Horn's sgraffito's en monumentale kunstwerken is al vernietigd. Ze beginnen langzamerhand zeldzaam te worden.

3. Ensemble waarde

De sgraffito heeft namelijk een ensemblewerking met het betonreliëf aan de voorgevel. Samen verbeelden ze op een symbolische manier de vier elementen: vuur, aarde, lucht en water. Vuur en aarde zijn in de sgraffito weergegeven en lucht en water in het betonreliëf.

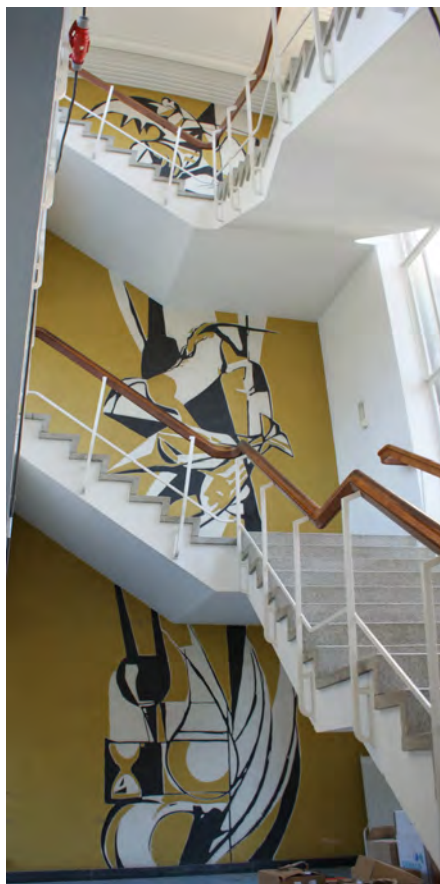
4. Cultuurhistorische waarde

De sgraffito heeft een historische, culturele waarde. Binnen de opdracht situatie verwijst het kunstwerk naar de toenmalige functie van het Biochemisch Laboratorium. De symboliek van de goudgele kleur van de muur en de mytische figuren geven het kunstwerk een intellectuele inhoudelijke lading die zeker past bij een gebouw voor het onderwijs. Het is een percentageopdracht van het Rijk geweest. Het idealistische doel van de percentageregeling was om mensen die nooit in musea kwamen, op ongedwongen wijze met kunst in aanraking te laten komen. Dit kunstwerk is voor Leiden van groot belang omdat het tot de top van de naoorlogse Leidse monumentale kunstwerken behoort.

Het besluit van Burgemeester & wethouders om de sgraffito te slopen dateert uit 2009. Tegenwoordig zijn de inzichten toegenomen en heeft Leiden de monumentale kunst opgenomen in haar Cultuurnota Leiden.

7. Zeldzaamheidswaarde

Sgraffito is een zeldzame kunsttechniek die in Nederland vanaf 1890 sporadisch toegepast is maar opbloei in de wederopbouwjaren. De naoorlogse bloei duurde slechts 20 jaar. Met de sloop van de wederopbouwpanen, zijn er al veel vernietigd. De zeldzaamheidswaarde van sgraffito's wordt steeds groter.

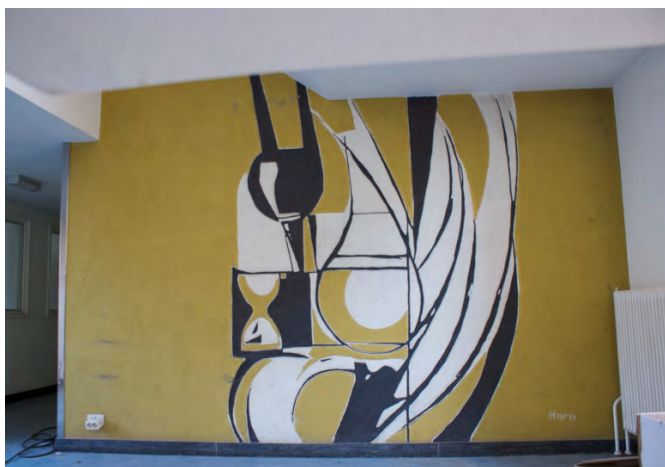

2e verdieping, phoenix en planten

1e verdieping, eenhoorn en narwal

begane grond, kolf in vlammen,
zandloper, blaasbalg

Beschrijving en opdracht

In het trappenhuis in de hal van het Biochemisch¹ Laboratorium Clusius van de Universiteit van Leiden aan de Wassenaarseweg 64 in Leiden is tussen november 1959 en april 1960² door de kunstenaar Lex Horn een driedelige sgraffito aangebracht.

Het bestaat uit zwarte en witte half-figuratieve, half-abstracte figuren tegen een gele achtergrond. Het kunstwerk bevindt zich op de drie verdiepingen van de noordwand van het trappenhuis. Ondanks dat het uit drie delen bestaat, moet het compositorisch als een geheel gezien worden. Omdat de trap tegen de muur geplaatst is, zijn de drie muurvlakken niet rechthoekig maar corresponderen ze met de trapvluchten en op de bovenverdieping met het licht gebogen dak. De sgraffito zelf beslaat niet de hele breedte maar wel de volle hoogte van de trapmuren. De sgraffito is *in* het muurvlak opgenomen.

Het formaat van de trapmuren:

begane grond: ca 3.90m breed x rechts 2.40m hoog x links ca 3.60m hoog,

eerste verdieping: ca 3.90m breed x rechts 3.40m hoog x links 3.60m hoog,

tweede verdieping: ca 4.30m breed x rechts 2.40m hoog x links 3.40m hoog.

De afmetingen van de muren zijn geschat omdat er, zowel in het archief van het Atelier Rijksbouwmeester als in het archief van de weduwe van de kunstenaar Mevr. Marita Horn-Van Essen, geen stukken met maten of schetsen zijn gevonden.

De gele kleur ligt dichtbij de kleurnummers uit de Sikkenswaaier 4041

Colorconcept: F6.40.60 of F6.35.65. Het zwartgrijs bij het kleurnummer ON 00126.³

Sgraffito op de tweede verdieping

Deze opdracht is door de Rijksgebouwendienst verstrekt in het kader van de percentageregeling. De keuze om Lex Horn te vragen, werd door de Rijksbouwmeester Johan Vegter, niet alleen overlegd met de verantwoordelijke

architect, Frants Röntgen hoofdarchitect van de Rijksgebouwendienst, maar ook met de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.⁴

De sgraffito maakte deel uit van een grotere opdracht. Horn kreeg in 1958 de opdracht een betonreliëf voor dit gebouw te ontwerpen en in 1959 volgde de opdracht voor de sgraffito en een wandschildering. In het archief van het Atelier Rijksbouwmeester hadden de drie opdrachten de opdracht- en rijksarchief-nummers: 185, 0106A Lex Horn, betonreliëf; 186, 0106B Lex Horn, wandschildering; 187, 0106C Lex Horn, sgraffito.⁵

In dat archief is wel correspondentie over de opdrachten gevonden. Zo is te lezen dat de bouwkosten van het gebouw geraamd waren op f. 4.060.500,-. Het honorarium voor Horn's ontwerp voor het betonreliëf aan de gevel heeft f. 5.870,- gekost en met uitvoering door de betonfabriek f. 12.423,-. Voor het ontwerp en uitvoering van de ca 54m² grote wandschildering is f. 7.250,- betaald. En voor het ontwerp van de sgraffito is f. 5.039,50 uitgekeerd. De prijzen die in de documenten zijn vermeld, zijn niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk zijn ze exclusief de kosten voor het prepareren van de muur, het materiaal, de huur van de steigers en het loon van een eventuele assistent/stucadoor.⁶

Lex Horn, 1958/1959, Tweedelige betonreliëf voorgevel Biochemisch Laboratorium.
(foto's uit archief erven Horn)

Vijftig jaar later, op 15-12-2009 is besloten door Burgemeester en wethouders van Leiden om het gebouw te slopen.⁷ De kunstwerken zijn niet op de monumentenlijst geplaatst. Maar voor het betonreliëf, is –volgens de heer Stefan Hoogland van Res & Smit–, een herplaatsingprocedure gestart. Deze twee ongekleurde betonreliëfs die

boven elkaar geplaatst zijn op de volle breedte van de voorgevel, waren bedoeld om de hoofdingang te sieren en te accentueren. Elk betonreliëf bestaat uit tien platen van een meter breed. Het bovenste reliëf is ca 1.30m hoog en de onderste ca 1.60m hoog. Ook deze maten zijn geschat.

Van de wandschildering is het onduidelijk waar het zich bevindt of bevond. Het is volgens documenten in dat archief, 54 M2 groot en op de 'beide wanden van de schegvorm' geschilderd. Rijksbouwmeester Vegter sprak in een brief van 12-6-1959 over twee wandschilderingen in de kantine en het trappenhuis. Mogelijk wordt met de schegvorm de kantine bedoeld?

Betekenis en stijl

De stijl van de sgraffito is een vorm van half-figuratief, half-abstract expressionisme. Het kunstwerk heeft een symbolische gelaagdheid.

Met enige fantasie zijn er figuratieve voorstellingen in te ontdekken. De kunstenaar heeft dit kunstwerk als illustratie gebruikt in zijn artikel: 'Over sgraffito-techniek' in het boekje *Sgraffito, Techniek en Toepassing* (1966). Horn schrijft dat het een 'compositie van elementen uit de alchemie' voorstelt. Volgens hem is op de begane grond, naast een blaasbalg en een zandloper, een 'kolf in vlammen en rook die zich voortzetten over alle verdiepingen' te zien.⁸

Op de eerste verdieping zijn een eenhoorn en een narwal afgebeeld die verwijzen naar de alchemie. Horn schrijft: 'de hoorn van de eenhoorn, die in werkelijkheid de tand van een narwal was, speelde een rol in de alchemie'.⁹

Over de vormen op de tweede verdieping laat hij zich niet verder uit. Meinke Horn, de dochter van de kunstenaar herkende hier tijdens ons bezoek op 12 maart 2015 planten en een mytische verschijning: de phoenix. Zij zag overeenkomsten met een wandtapijt van Horn dat bij haar moeder hangt. De phoenix die uit het vuur en de rook herrijst, staat symbool voor de vier elementen: vuur, water, lucht en aarde.

Op de begane grond is rechtsonder het werk gesigneerd: Horn.

Het is een compositie met een sterke opwaartse beweging. De grote zwarte lijnen suggereren het oplaaiende vuur dat boven uitmondt in een phoenix die uit het vuur herrijst. In de vlammen verschijnen de eenhoorn en deze bijzondere walvis met zijn lansvormige stoottand.

Horn's stijl vormt een synthese van realisme en abstractie. Terwijl zijn vroegste werken vrij realistisch waren, ontwikkelde hij eind jaren vijftig een abstractere vorm van uitbeelden. Zelf verwoordde hij zijn stijlontwikkeling: 'vroeger bewoog mijn gang zich heen en weer tussen intens expressionisme en wat we dan maar kubisme zullen noemen, een constructieve benadering, structuur (...).¹⁰ En in 1967: ' Voor het betonmuurtje in Assen ben ik tot het laatst blijven twijfelen tussen een

geometrische koers en een vrij-expressieve, terwijl ik de laatste tijd meer en meer onder de invloed ben geraakt van Volten-Visser-Struycken, enz.’¹¹

Dat hij deze drie kunstenaars noemde, geeft zijn interesse voor abstracte kunst weer. Volten, Visser en Struycken maakten op wetmatigheden gebaseerde kunst, ook wel systematische kunst of Concrete Kunst genoemd. Dat is een vorm van abstractie die uitsluitend naar zichzelf verwijst in materiële of visuele betekenis. Horn's sgraffito's daarentegen verwijzen niet naar zichzelf maar hebben meestal een diepere betekenis of verwijzen op een symbolische wijze naar de functie van het gebouw. Door zijn beperkte kleurkeuze, met zwart en wit en het platte kleurvlak, neigen veel van zijn sgraffito's eerder naar de invloed van de Concrete Kunst van De Stijl van Mondriaan. Het platte gele kleurvlak in het werk kan beschouwd worden als een integratie van de objectieve ruimtelijke beeldtaal van De Stijl in de

expressionistische kunst. De krachtige expressieve vlakken en lijnen die met dramatische bewegingen in de gele, zwarte en witte pleisterlagen zijn gekrast, gecombineerd met de ruwe textuur maken de driedelige sgraffito tot een overtuigend kunstwerk.

Deze sgraffito doet zich in de mythische onderwerpkeuze vergelijken met de grootste Nederlandse sgraffito waarin Pallas Athene verbeeld is. Dat is gemaakt in 1952 door Jeroen Voskuyl aan het Gebouw van Landmeetkunde (arch. Frants Röntgen) in Wageningen. Echter in stijl is 'de compositie van elementen uit de alchemie' een echte Horn.

Horn's sgraffito is ook erg groot is en heeft een uitzonderlijk formaat. Met zijn driedelige compositie heeft Horn een eenheid in het trappenhuis heeft bereikt.

Materiaal, ambacht en dieptewerking

Wat is een sgraffito? ¹² Het is een vrij zeldzame –omdat het weinig toegepast is– kunsttechniek waarbij het muurvlak opgebouwd wordt uit verschillende gekleurde pleisterlagen om daarin diepe– en ondiepe vormen en lijnen te snijden en te krabben. Het creëert een muurreliëf van diverse gekleurde pleisterlagen zoals een Engels dropje. Sgraffito komt van sgraffiare, het Italiaanse woord voor krabben en is als techniek te vergelijken met twee grafische technieken: een aan hout– of linoleumsnede verwante techniek – het 'grafische wegsteken uit vlak materiaal– en de scraper board.¹³

Deze sgraffito heeft ook in stijl een grafisch effect door het gebruik van zwarte en witte lijnen en vlakken tegen de gele achtergrond.

Deze kunsttechniek die in Nederland vanaf 1890 sporadisch is toegepast, bloeide op in de wederopbouwjaren. Het aantal vooroorlogse sgraffito's is –voor zover bekend– op twee handen te tellen. De naoorlogse bloei duurde ruim 20 jaar. Na 1968 was de populariteit dusdanig gedaald dat er weinig sgraffito's meer gemaakt zijn. Met de huidige sloop van de wederopbouwpanen, zijn er al veel vernietigd. Ze beginnen langzamerhand zeldzaam te worden.¹⁴

Horn's sgraffito heeft een groffe textuur met een korrelige ruwe oppervlak. Het gebruik van deze ruwe materie kan een symbolisch geladen keuze zijn geweest. Zijn onderwerp 'compositie van elementen uit de alchemie' gecombineerd met een phoenix die symbool staat voor de vier elementen: vuur, water, lucht en aarde, zijn onderwerpen die met materie en het onderzoeken van materie te maken hebben. Hij gaf er de voorkeur aan species zelf samen te stellen en te kleuren, schreef hij in zijn artikel: 'Over sgraffito–techniek' in het boekje *Sgraffito, Techniek en Toepassing* (1966)¹⁵.

Zijn zelf samengestelde species voor sgraffito's hadden een verhouding van één eenheid kalk gemengd met zes eenheden zand en één eenheid cement. Hij had dit geleerd omdat hij na de Tweede Wereldoorlog de eerste opdracht voor een sgraffito gekregen had. Er was toen geen geprefabriceerd speciemaatnaal te krijgen. Zo was hij expert geworden in deze techniek. Fabrieksspecie was volgens hem echter wel geschikt voor grote oppervlaktes. Het was eenvoudiger te bewerken dan eigen gemaakt specie en er was minder risico op kleurverschil. Het werkte om 'een trappenhuis als een eenheid te behandelen waarin dan plaatselijk sgraffito's zijn opgenomen', aldus Horn.¹⁶

Deze specielaagen zijn, omdat ze zich in een interieur bevinden en dus van dichtbij te bekijken zijn, vrij dun voor een sgraffito: ze zijn maar een cm dik. De onderste laag is zwart, de tweede laag is wit en de derde laag, de oppervlaktelaag is geel. De sgraffito krijgt een extra dimensie door het strijklicht dat in dit 'doorzon trappenhuis' zowel van de oostkant als de westkant binnenvalt.

Het geeft letterlijk diepte in de compositie. De diepte wordt ook gesuggereerd door het gebruik van zwart op een geel basisvlak. Zwart heeft een optische dieptewerking terwijl wit de suggestie wekt naar voren te komen.

Horn die zijn opleiding aan de Rijksacademie had gevolgd, had geleerd dat als een muur plat was, dat dat gerespecteerd diende te worden zonder ruimtesuggesties door middel van perspectief.

De studenten leerden daar ook dat kunstenaars vooral ambachtelijk goed onderlegde vakmannen moesten zijn. Een sgraffito is een ambachtelijke techniek en

zelf specie maken en kleuren, versterkt de kwaliteit van het vakmanschap. Sgraffito is weinig toegepast, waarschijnlijk –ook– omdat het volgens Horn een moeilijke kunsttechniek is. Het kan ‘zenuwslopend werk zijn’ volgens Horn. Fouten zijn slecht te herstellen. De verharding van het specie is een gevoelig chemisch proces. Ook fabriekspecie uit dezelfde zak kan anders opdrogen als het een paar uur later gebruikt wordt. Daarbij moet de kunstenaar de omgeving goed in de gaten houden: het moet vochtig zijn, niet te warm en tochtvrij want bij tocht kunnen krimp-scheuren optreden, aldus Horn.¹⁷ Een voordeel van fabriekspecie is dat er een slijm-laag ontstaat die er afgehaald moet worden. Horn gebruikte die slijm-laag om met een slaglijn een ruitverdeling te maken waarop hij met houtskool zijn ontwerp op schaal direct op de muur tekende.

Kleur en betekenis

Het is geen heldere kleur geel zoals die van De Stijl maar een specifieke kleur geel; het is met blauw gemengd waardoor het een groene tint gekregen heeft. In principe is geel de enige kleur die in deze sgraffito aanwezig is omdat zwart en wit geen kleuren zijn: ze maken geen deel uit van de kleurencirkel. Geel is een van de drie primaire kleuren en is de kleur van de zon en het strand maar het kan ook een associatie van gevaar oproepen. Zeker als het gecombineerd wordt met zwart zoals in de natuur bij wespen en bijen. Het zijn ook de kleuren van de vuursalamander die zijn kleur zou ontleenen aan het vuur waaruit hij geboren wordt en die ook een rol binnen de alchemie speelt. Het is dus een toepasselijke en symbolische kleurkeuze voor een kunstwerk in een Biochemisch Laboratorium waar ‘gevaarlijke’ chemische proeven gedaan worden. Biochemie¹⁸ is de studie naar de chemie van het leven waarbij de moleculaire aanpak van de chemie en de biologie worden gecombineerd.

Maar meer nog dan geel als symbool voor gevaar te gebruiken, ligt het voor de hand dat Horn iets anders wilde symboliseren met deze gele kleurkeuze. Hij heeft het geel waarschijnlijk op goud willen laten lijken. Het past namelijk uitermate goed bij zijn onderwerp: ‘compositie van elementen uit de alchemie’. Alchemie is een eeuwenoude natuurfilosofie die als de voorloper van de scheikunde wordt beschouwd. Veel mensen die in het verleden aan alchemie deden, probeerden stenen in goud te veranderen. Door zijn specie deze goudkleur te geven zette hij op zijn manier steen om in goud. Het goud symboliseert niet alleen geld en rijkdom maar ook de voortschrijdende kennis van de wetenschap.

Conditie

De conditie van de sgraffito op de begane grond is goed. Die op de eerste en tweede verdieping zijn ook in een goede conditie hoewel ze op bepaalde plekken wel vuil en gebruikschade hebben. Er zijn in dit universiteitslaboratorium geen moedwillige beschadigingen aangebracht ondanks dat het een gebouw is waar veel studenten kwamen. De kunstwerken zijn door de universiteit met respect beheerd en gerestaureerd. In welke mate dit kunstwerk is gerestaureerd, is moeilijk te zeggen voor kunst- en architectuurhistorici die immers geen technische opleiding hebben.

Aan de wanden zijn metalen stootstrips en aan de onderkant natuurstenen strips aangebracht om het kunstwerk zo min mogelijk te beschadigen.

Het betonreliëf aan de gevel

Het tweedelige reliëf bevindt zich boven de hoofdentree en in maat correspondeert het met de hoogte en de breedte van de twee verdiepingen van deze voorgevel. Het betonreliëf vormt een ensemble met de sgraffito. Net als de sgraffito is het in stijl een half-abstract, half-figuratief kunstwerk. In het bovenste reliëf is rechts een stralende zon te zien en links een zwerm vogels. In het onderste zijn waterplanten en vissen te herkennen. Het bovenste reliëf stelt de lucht voor en het onderste het water; de sgraffito in het trappenhuis verbeeldt het vuur en de aarde. Samen hebben ze een ensemblewaarde: ze verbeelden op een symbolische manier de vier elementen: vuur, aarde, lucht en water. Een betonreliëf lijkt in eerste instantie op een sgraffito omdat het ook een reliëf is. Het is echter kleurloos zoals de meeste betonreliëfs. Het procedé is heel anders. Een betonreliëf ontstaat met een muur in hetzelfde gietproces: bij het storten van de betonmuren wordt in de bekisting het ontwerp aangebracht. In dit geval is het in tien platen verdeeld en is het door een betonfabriek uitgevoerd.¹⁹ De conditie van het betonreliëf lijkt in goede conditie als we een archieffoto met een recente foto –maart 2015– vergelijken.

Betonreliëf voorgevel, Detail van een foto uit het archief van de erven Horn.

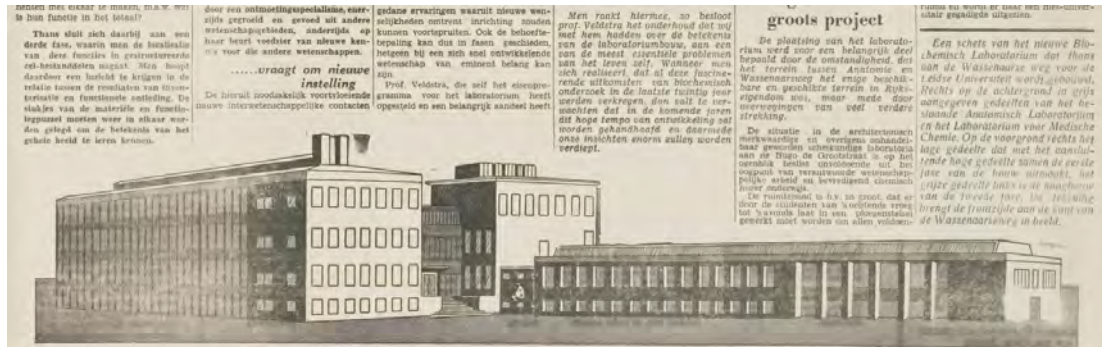

Betonreliëf voorgevel, Situatie maart 2015

Architectuur

Het Biochemisch Laboratorium, in 1958–1960 gebouwd door Frants Röntgen (1904–1980) hoofdarchitect van de Rijksgebouwendienst, bestaat uit drie grote bouwdelen verbonden door twee lagere verbindingsdelen. In een van die twee delen bevindt zich de hoofdentree op een met twaalf treden verhoogd bordes dat toegang geeft tot de hal met de trap. Het gebouw heeft een betonskelet dat grotendeels met bakstenen is bekleed. Het deel met de hoofdentree is niet bekleed met baksteen: het is een ‘doorzontrappenhuis’ bestaande uit een met glas gevuld betonskelet. In september 1958 was de laagbouw en het daarop aansluitende deel van de hoogbouw voltooid.²⁰ De tweede fase met de hoogbouw volgde begin 1960.

De bouwstijl van het Biochemisch Laboratorium in Leiden kan gezien worden als een ‘moderne variant van de Delftse School’. De meeste architecten van de Rijksgebouwendienst werkten in die stijl waardoor er een zeker uniformiteit in de gebouwen van die dienst aanwezig was.

Leidsch Dagblad 18-5-1957, Bouw Biochemisch Laboratorium, illustratie p. 7

Als 30-jarige trad Röntgen als architect in dienst bij de Rijksgebouwendienst en oogste daar eerst veel bewondering voor het postkantoor in Hilversum (1939–1944) en later voor het gebouw van Landmeetkunde in Wageningen (1952). Dat werd als ‘een van de hoogtepunten van de rijksarchitectuur uit de wederopbouwperiode’ beschouwd en is nu een rijksmonument.²¹ Andere gebouwen uit zijn oeuvre zijn het Laboratorium voor Bodemkunde en Plantenvoeding en het Laboratorium voor Fysische en Colloïdchemie in Wageningen. Hij bouwde het Telefoongebouw aan de Burg. Fockema Andreaelaan (1974) in Utrecht en met architect Bolten het Post- en Telegraafgebouw aan de Oude Vest in Breda.

Dat Röntgen een voorliefde voor monumentale kunst had, bewijst zijn in 1939 aan Leo Gestel verleende opdracht voor een wandschildering in de hal van het Hilversumse postkantoor en de grote sgraffito-opdracht die hij in 1952 aan Jeroen Voskuyl gaf voor de gevelwand van het Wageningse gebouw voor Landmeetkunde.

Percentageopdrachten Leiden 1945–1965

De Rijksgebouwendienst bouwde in deze tijd alle gebouwen voor de Rijksuniversiteiten. De universiteit ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog in hoog tempo omdat het aantal studenten explosief groeide. Veel jongeren kwamen in die tijd in aanmerking voor een studiebeurs. De Rijksuniversiteit Leiden die grotendeels in de historische binnenstad gevestigd was, zag zich genooddaakt uit te breiden op terreinen buiten de stad.

Op voorstel van de rijksbouwmeester stelde het Rijk in 1951 een percentageregeling voor monumentale kunst in. Het idealistische doel van die regeling was om mensen die nooit in musea kwamen, op ongedwongen wijze met kunst in aanraking te laten komen. Met de bouw van de naoorlogse gebouwen en uitbreidingen van bestaande

gebouwen heeft Leiden er tussen 1955 en 1965 ca 19 monumentale kunstwerken bij gekregen.²² Horn's sgraffito gecombineerd met het betonreliëf behoren tot de top van de naoorlogse Leidse monumentale kunstwerken en zijn daarom voor Leiden van groot belang. Op dit moment is het onbekend of deze kunstwerken nog bestaan. De lijst met de 19 rijkspercentage regeling opdrachten:²³

- *1955. 113, 1036, Karla Wenckebach, Glas in loodramen, Anorganisch Laboratorium, Hugo de Grootlaan 27-31, Leiden. Arch. onbekend
- *1955. 114, 1034A, L.O. Wenckebach, Hoekstenen en Letterornamentatie, Physiologische Laboratorium, Wassenaarseweg 62, Leiden. Arch. H.F. Mertens
- *1956. 130, 248, W.A. Tweehuisen, wandschildering Gravensteen, Pieterskerkhof 6, Leiden. Arch. onbekend
- *1956. 131, 209, Frans Vollmer, elf vignetten Rijksherbarium, Schelperkade 6, Leiden. Arch. onbekend. (afgebroken)
- *1957. 146, 1034B, Luigi de Lerma, marmermozaïeken, Physiologisch Laboratorium, Wassenaarseweg 62, Leiden. Arch. H.F. Mertens
- *1958. 166, 0133A, J.B. Mouton, decoratief roosterwerk Zoölogisch Laboratorium (Torengedebouw), Kaiserstraat 63, Leiden. Arch. Van Oerle en Schrama (afgebroken 2013)
- *1958. 175, 0133B, Josje Smit, keramisch wandobject Zoölogisch Laboratorium (Torengedebouw), Kaiserstraat 63, Leiden. Arch. Van Oerle en Schrama (afgebroken 2013)
- *1959. 185, 0106A, Lex Horn, betonreliëf Biochemisch Laboratorium, Wassenaarseweg 64, Leiden. Arch. F.E. Röntgen
- *1959. 185, 0106B, Lex Horn, wandschildering Biochemisch Laboratorium, Wassenaarseweg 64, Leiden. Arch. F.E. Röntgen
- *1959. 185, 0106C, Lex Horn, sgraffito Biochemisch Laboratorium, Wassenaarseweg 64, Leiden. Arch. F.E. Röntgen
- *1959. 193, 1034C, M.van der Neut, wandschildering Jaargetijden, Physiologisch Laboratorium, Wassenaarseweg 62, Leiden. Arch. H.F. Mertens
- *1961. 255, 0076, Kees Andrea, wandschildering Vogelfluiter, Heelkundige Kliniek, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. J.C.W. Carmiggelt
- *1961. 268, 0017, Bouke IJlstra, wandmozaïek , Kliniek voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. Marius Duintjer
- *1961. 269, 0098D, Bouke IJlstra, wandmozaïek , Kliniek voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. J. Jonkman en Van Dorp
- *1961. 287, 0133C, C. Stauthamer, sculptuur Zoölogisch Laboratorium, Kaiserstraat 63, Leiden. Arch. Van Oerle en Schrama (afgebroken 2013)
- *1962. 321, 0098B, Jan Meine Jansen, wandschildering, Kliniek voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. J. Jonkman en Van Dorp
- *1963. 376, 0098A, Frank Letterie, bronsreliëf, Kliniek voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. J. Jonkman en Van Dorp
- *1963. 376, 0098C, N.Rolle, twee wandschilderingen, Kliniek voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijnsburgerweg 10, Leiden, arch. J. Jonkman en Van Dorp
- *1965. 440, #027A+, Wally Elenbaas, ontwerp, Polikliniek Interne Geneeskunde, Wassenaarseweg 52, Leiden. Arch. H.T. Zwiers

Andere kunstwerken van Lex Horn

Als monumentaal kunstenaar was Horn niet alleen expert op het gebied van sgraffito, maar ook op het gebied van wandschilderingen, tapijntontwerpen en glasappliqué's, glas-in-betonramen, glas-appliqué ramen, gezandstraalde ramen en intarsia's.

Een van zijn eerste opdrachten was een grote wandschildering (1944) in de Amsterdamse Stadsschouwburg. Hij ontwierp gezandstraalde glasramen in de voormalige Passengers Terminal van de KNSM (1959) in Amsterdam en één van zijn glaspappliqué's (1956) vormt nu de blikvanger op het station Eindhoven. Zijn grote expressionistische wandtapijten zoals voor het Paleis van Justitie in Arnhem, voor het Hilton Hotel –De 'Bevrijding'– en voor Philips in Eindhoven – 'Het Geluid' en 'Het Licht'– zijn fraai. Het Nederlands TextielMuseum in Tilburg dat diverse kleden van Horn in haar collectie heeft, organiseerde van 29-3-1991 tot 2-6-1991 de expositie: *Met het oog op de wand. Wandtapijten van Lex Horn 1950-1968*.

De sgraffito die Horn in 1949 voor een Theehuis in Hoenderlo maakte, was een van de eerste sgraffito's die na de Tweede Wereldoorlog gemaakt werd. Het jaar daarna maakte hij er een in de Grote conversatiezaal voor zusters van het Wilhelmina Gasthuis. Beide werken bestaan niet meer. Aan een aantal van zijn kunstwerken werd in vakbladen als *Kroniek voor Kunst en Cultuur* en *Forum* aandacht besteed. De vierlaagse sgraffito, bijvoorbeeld, die hij in 1957 voor de feestzaal van het Marcanti in Amsterdam maakte, werd in *Forum* en in *Cement* en in de uitgave *Sgraffito, Techniek en Toepassing* gepubliceerd. Ook de sgraffito die hij in 1961 in de hal van de Verffabriek Joh. Visser in Alphen aan de Rijn maakte en deze sgraffito in het Biochemische Laboratorium werden in vakbladen gepubliceerd.

Eind jaren vijftig, begin jaren zestig toen hij deze sgraffito maakte, was zijn topperiode. De realistische periode heeft hij dan achter zich gelaten net als de stapeling van de losse figuren zoals in zijn sgraffito in de feestzaal van Marcanti. De figuren die in dit werk boven elkaar worden gezet, zijn opgenomen in een krachtige beweging van beneden naar boven.

Lex Horn

Als zoon van een joodse hoedeninkoper besloot Alexander (Lex) Horn (1916-1968) in 1934, na zijn diploma op de Openbare Handelsschool in Zutphen te hebben gehaald, om naar Amsterdam te verhuizen en zich in te schrijven op de afdeling Monumentale en Versierende Kunst van de Rijksacademie. Hij kwam in de klas bij de Duitse professor Heinrich Campendonk die indertijd een hoog aanzien genoot. De 18-jarige Lex raakte bevriend met de kunstenaars Hans van Norden en Jan

Peeters en leerde Jos Wibaut kennen: de dochter van de socialistische Amsterdamse wethouder Floor Wibaut. Hij trouwde met haar in het eerste jaar van de Tweede Wereldoorlog en wist een tijd zijn joodse roots te verbergen voor de nazi's. Het huwelijk hield echter niet lang stand en in 1948 trad hij opnieuw in het huwelijk met de actrice Lily Meulman met wie hij drie kinderen kreeg. Elf jaar later, in 1959, nadat dit huwelijk spaakgelopen was, vroeg hij de binnenhuisarchitecte Marita van Essen ten huwelijk met wie hij nog twee kinderen kreeg.

Lex Horn is een van de belangrijkste monumentale kunstenaars van na de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog bouwde Horn al vrij snel een succesvolle loopbaan op als vrij kunstenaar maar vooral als monumentaal kunstenaar. Hij was initiatiefnemer en jaren lang voorzitter van de in 1952 opgerichte Vereniging van beoefenaars van Monumentale Kunsten (VbMK): een kunstenaarsvereniging die ca 60 leden telde en een ballotage commissie had. Zij lieten alleen kunstenaars toe die volgens hen van hoge kwaliteit waren en een hoog vakmanschap bezaten. Monumentale kunstenaars waren er van overtuigd dat de kunst in de openbare ruimte een positief effect op de mens zou hebben, veel meer dan de 'elitaire' kunst in musea. De VbMK had een indrukwekkend netwerk wat van groot belang was voor deze kunstenaars die afhankelijk waren van opdrachten.

Horn's opdrachtgevers kwamen niet alleen uit kringen van het Rijk, het Werkspoor en de Nederlandse Spoorwegen maar ook van Philips, het Hilton Hotel, etc..

Met zijn vrienden Hans van Norden en Jos Peeters deed hij wel mee aan belangrijke tentoonstellingen zoals *Kunst in Vrijheid* (1945) in het Rijksmuseum en *Weerbare Democratie* (1945) in de Nieuwe Kerk. Hij maakte ook deel uit van de kunstenaarsvereniging De Realisten die, na deze tentoonstellingen, begin jaren vijftig ineens door de directeur van het Stedelijk Museum, Willem Sandberg genegeerd werd.

Dat gaf veel teleurstelling bij de kunstenaars. Sandberg sloeg een andere weg in met zijn museumcollectie en verkoos internationale kunststromingen zoals Cobra boven de Realisten.

In het jaar van zijn derde huwelijk en ten tijde van zijn opdracht voor de Biochemisch Laboratorium Clusius van de Universiteit van Leiden plakten Nederlanders en masse de door hem ontworpen postzegels op hun brieven en pakjes. Horn overleed onverwachts in 1968 op 52-jarige leeftijd.

In 1972 werd het boek van Jos W. de Gruyter, *Lex Horn 1916-1968* gepubliceerd. Na de expositie in Het TextielMuseum in 1991 werd van 15 februari tot 1 juni 2003 in het Henriëtte Polak Museum in Zutphen een overzichtstentoonstelling van zijn werk gehouden. Ter gelegenheid daarvan is een boek geschreven door Lies Netel, *Lex Horn (1916-1968) monumentale kunst en vrij werk*. 2003, Zutphen.

De positie van Horn in de kunstgeschiedenis

Lies Netel stelde in haar boek: 'In de Nederlandse kunstgeschiedenis is Lex Horn vrijwel onbekend. Zijn naam ontbreekt in veel literatuur over schilderkunst in Nederland'. (p.19).

Frans van Burkom reageerde hier op in de door hem geschreven culturele waardebeoordeling: *Drie sgraffito's van Lex Horn, 1965, Swammerdam Instituut Amsterdam* (ICN 2003): 'In algemene zin doet dit de waarheid echter geweld aan en wel zodanig dat de stelling vrijwel onjuist is, want in alle belangrijke handboeken of overzichtswerken uit de periode 1945–1965 zelf, komt Horn wel degelijk voor of wordt hij genoemd. Het is dus meer de vraag in welke Nederlandse kunstgeschiedenis Horn ontbreekt'. In dit advies, dat in opdracht van de mevr. Marita Horn–Van Essen is geschreven, noemt hij als bewijs een aantal publicaties. Hij noemt boeken van ondermeer de museumdirecteur van het Kröller Muller, Abraham Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden* (1955) en van professor/adjunct-directeur Stedelijk Museum Amsterdam, Hans Jaffé, *De Beeldende Kunst in Nederland sinds 1945* (1960). Horn komt ook voor in: Charles Wentinck, *Nederlandse schilderkunst sinds Van Gogh* (1959), in de tentoonstellingscatalogus van het Stedelijk Museum Amsterdam: L. Gans, *150 jaar Nederlandse kunst* (1963) en in het standaardwerk: H.E van Gelder, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, (1963).²⁴

Begin jaren zestig is de monumentale kunst in een neerwaartse spiraal terecht gekomen. Deze in de VbMK verenigde kunstenaars droomden van een synthese of integratie van architectuur en beeldende kunst maar werden genegeerd omdat hun droom, hun ideaal en stijl ineens als ouderwets werd bestempeld. De in 1959 nieuw aangetreden redactie van het vakblad *Forum*, waar ze regelmatig in publiceerden, besteedde geen of zeer weinig aandacht meer aan deze kunstenaars. *Forum* focuste zich op de andere kunstvereniging: LIGA Nieuw Beelden omdat die het ideaal van de verbetering van de leefomgeving centraal stelde. Ook de musea voor moderne kunst kozen langzamerhand een andere koers en lieten de nieuwe Amerikaans–Europese avant–garde vaak 'beredeneerde' kunst zien zoals: conceptuele kunst, colorfield, het concrete realisme van Zero en Nul, pop–art, happenings en environment, etc.. In 1968 hief de VbMK zich op. Van Burkom: 'Nadien is er vrijwel een complete mensengeneratie lang (1965–1985), als bij toverslag er geen woord meer aan vuil gemaakt: er is niet meer over geschreven, niet meer naar omgekeken. Dat betekent de facto dus dat er inmiddels een complete mensengeneratie is opgegroeid zonder enig besef of kennis van deze naoorlogse kunst.'²⁵

Maar de afgelopen decennia groeit de belangstelling weer voor deze kunst uit de wederopbouwperiode. Kunsthistorici schrijven nieuwe publicaties en het voormalige ICN (nu RCE) heeft een succesvolle website gemaakt die door het publiek kan worden ingevuld: helpwandkunstopsporen.nl.

Slopen of redden

Het sloopbesluit dateert van zes jaar geleden. Op 15-12-2009 viel dit besluit van Burgemeester en wethouders (B 09.055. d.d. 15-12-2009, nr 1008231)

3. niet aan te wijzen als gemeentelijk monument de gebouwen Fysiologie, Anatomie, Pathologie, Clusius en de kunstwerken Lex Horn.²⁶

Het besluit vond plaats ondanks het kwalitatieve oordeel van de Monumenten-selectiecommissie die op 1 april 2009 geschreven had:

Een hoge kunsthistorische waarde geldt ook voor de betonreliëfs van Lex Horn aan de ingang en in het trappenhuis van het Clusius Laboratorium.

Op pagina 21 van dit besluit van B&W staat:

Beide kunstwerken aan de gevel van en in het trappenhuis van het Clusius Laboratorium zijn van hoge kwaliteit en kenmerkend voor het werk van Lex Horn. Voor beide geldt een hoge kunsthistorische waarde, die echter niet los gezien kan worden van hun situering in en aan het trappenhuis. Het trappenhuis wordt als drager van de kunstwerken waardevol geacht.

In de noot staat geschreven: *Lex Horn (1916–1968) wordt gerekend tot één van de belangrijkste monumentale kunstenaars van de wederopbouw periode. Werk van hem in dit genre is met name te vinden in zijn woonplaats Amsterdam. In Leiden maakte hij in 1959 ook een reliëf voor het Stadhuis.*

Het besluit van Burgemeester en wethouders indertijd is begrijpelijk omdat het vermoedelijk gebaseerd is op een korte, formele beschrijving dat geen inzicht geeft. Het verdient aanbeveling om het besluit te heroverwegen en de sgraffito net als het betonriëf te redden van sloop omdat het kunstwerk te waardevol is. Zeker nu de monumentale kunst in de Cultuurnota Leiden is opgenomen.

Het is zeker te verkiezen om het in dit trappenhuis te laten maar dat behoort kennelijk niet tot de mogelijkheden omdat het trappenhuis gesloopt wordt.

Een herplaatsing in ander trappenhuis is de beste oplossing. Het behoeft geen betoog, dat een verticale wand een vereiste is want anders vervalt de compositie met haar opstijgende beweging en symbolische betekenis met mytische figuren. Het kunstwerk heeft een explicatiefunctie die past bij een universitair laboratorium. Het verbeeldt immers op een symbolische manier ‘elementen uit de alchemie’ maar in een bredere zin symboliseert het de ontwikkeling van de hele wetenschap.

Het zou niet de eerste keer zijn dat een betonreliëf uit een gebouw gezaagd en herplaatst wordt. In 2004 besloot de Gemeente Amsterdam en het Academisch Medisch Centrum (AMC) de drie sgraffito's –ook van Horn– uit, het te slopen Jan Swammerdam Instituut te redden. Deze drie grotere sgraffitowanden van ca 3m x 7,5m en die elk 12000 kilo wegen, zijn op een spectaculaire wijze uit het gebouw getakeld. Een van de werken is herplaatst in de nieuwbouw van het AMC.²⁷ Voor de andere twee werken, is volgens Meinke Horn ook een nieuwe locatie gevonden.

Lex Horn, *Het ziekenhuisbezoek* (1965), de sgraffito is in 2007 herplaatst in het AMC

LITERATUUR

* Horn L., 'Over sgraffito-techniek' in: Ant. Poptie Sr, *Sgraffito. Techniek en Toepassing*, uitgave Commissie voor Meer en Betert Stukadoorwerk, Den Haag 1966, p. 27

* Burkom F. van, *Drie sgraffito's van Lex Horn, 1965*, Swammerdam Instituut Amsterdam, culturele waardestelling ICN 2003

* Horn L. en Netel Lies, *Lex Horn (1916–1968). Monumentaal werk en vrije werk*, Zutphen 2003

* Morelissen R., 'Lex Horn 1916–1968', in Burkom F. van, Yteke Spoelstra en Simone Vermaat, *Experiment in opdracht. Kunst van de Wederopbouw Nederland 1945–1965*. Rotterdam 2013, p. 30–31

Jos W. de Gruyter, *Lex Horn 1916–1968*. 1972 Amsterdam.

Jongh I. de, 'Lex Horn', in Hoogveld C., Ellinoor Bergvelt en Frans van Burkom, *Glas in Lood in Nederland 1817–1968*. Zeist 1989, p. 256

Haartsen T., 'Lex Horn 1916–1968', in *De wand des tijds*, 2002, zp, p. 154–155

¹ NOTEN

1. Biochemie, zoals de naam veronderstelt, is de studie naar de chemie van het leven waarbij de moleculaire aanpak van de chemie en de biologie worden gecombineerd. De biochemie onderzoekt ieder aspect van de structuur en functie van alle levende dingen op het moleculaire niveau. (...) Er wordt gebruik gemaakt van experimentele en analytische technieken om levende organismen, hun componenten zowel grote als kleine moleculen te bestuderen in de chemie van de cel. Het doel van biochemie is dan ook het verkrijgen van inzicht in de structuur en het gedrag van biomoleculen, zoals nucleïnezuuren, eiwitten, koolwaterstoffen en vetten. <http://laboratorium.nl/biomedisch/biochemie>.

² De overeenkomst van de aanneming van de sgraffito en de muurschildering dateert van 23-11-1959. Het Biochemische Laboratorium werd op dinsdag 12-4-1960 geopend. De kunstwerken waren blijkbaar al klaar. In de *Nieuwe Leidsche Courant* van 6-4-1960, p.3 staat nl.: 'De wanden zijn voorzien van van moderne, grote schilderijen van de hand van de bekende kunstenaar Lex Horn.'

-
- ³ Met dank aan Esther Starkenburg, Gemeente Leiden die deze kleurnummers genoteerd heeft.
- ⁴ Brief 12 juni 1959 van de Rijksbouwmeester aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (013508) Archief Atelier Rijksbouwmeester: afdeling Nieuwbouw, Object dossiers. 1922–1989, archiefbloknr. 5118, inventaris nr 3163.45.128. Laboratorium voor Biochemie, Wassenaarseweg 66 (!) Depot 7, stelling 355, doos 31631, uitleennr 878. Contact: heer F. Boorsma.
- ⁵ Jansen W., *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*. Rotterdam 1995, p. 20.
- ⁶ Archief Atelier Rijksbouwmeester: afdeling Nieuwbouw, Object dossiers 1922–1989, archiefbloknr. 5118, inventaris nr 3163.45.128. Lab voor Biochemie, Wassenaarseweg 66 (!) Depot 7, stelling 355, doos 31631, uitleennr 878. Contactpers. archivaris heer F. Boorsma.
- ⁷ www.google.nl/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=leiden+besluiten+B%26W+1008231+15-12-2009.
- ⁸ Horn L., 'Over sgraffito-techniek' in: Ant. Poptie Sr, *Sgraffito. Techniek en Toepassing*, uitgave Commissie voor Meer en Beter Stukadoorwerk, Den Haag 1966, p. 27.
- ⁹ Idem.
- ¹⁰ Morelissen R., 'Lex Horn 1916–1968'. In: Burkom, Frans van, Yteke Spoelstra en Simone Vermaat, *Experiment in opdracht, Kunst van de Wederopbouw Nederland 1940–1965*, RCE- 010, Rotterdam 2013, p. 130–131.
- ¹¹ Horn L. en Lies Netel, *Lex Horn (1916–1968). Monumentaal werk en vrije werk*, Zutphen 2003, p. 80.
- ¹² Sgraffito is dus een ambachtelijke techniek waarvan aangenomen wordt dat het uit het droge en zonnige Alpengebied van Noord-Italië en Zuid-Duitsland stamt. De met kalk pleisterlaag afgewerkte huizen kregen daar regelmatig een nieuwe frisse kleurige kalklaag om de verschoten kleur te bedekken. Een creatieve geest heeft ooit het idee gehad om in die verschillende gekleurde pleisterlagen diepe en ondiepe vormen te krassen waardoor een decoratieve wandversiering onstond.
- ¹³ Burkom, Frans van, *Drie sgraffito's van Lex Horn*, 1965, Swammerdam Instituut Amsterdam, culturele waardestelling ICN 2003.
- ¹⁴ Spoelstra Y., 'De korte Nederlandse carrière van sgraffito', in *Monumenten*, 4–31, april 2010. p.16–19
- ¹⁵ Horn L., 'Over sgraffito-techniek' in: Ant. Poptie Sr, *Sgraffito. Techniek en Toepassing*, uitgave Commissie voor Meer en Beter Stukadoorwerk, Den Haag 1966, p. 27.
- ¹⁶ idem
- ¹⁷ idem
- ¹⁸ <http://laboratorium.nl/biomedisch/biochemie>
- ¹⁹ De eerste betonreliëfs zijn in 1948–50 door de Franse architect Le Corbusier in zijn gebouw Unité d' Habitation in Marseille gemaakt.
- ²⁰ leiden.courant.nu/issue/LD/1957-05-18/edition/0/page/7?query=Biochemisch%20&period=1957-1959&sort=relevance
- ²¹ Peet, Corjan van der en Guido Steenmeijer, *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*. Rotterdam 1995, p. 559.
- ²² Jansen W., *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*. Rotterdam 1995, p. 16–13
- ²³ idem, p. 16–13
- ²⁴ deze lijst van publicaties komt uit de culturele waardestelling van Frans van Burkom, *Drie sgraffito's van Lex Horn*, 1965, Swammerdam Instituut Amsterdam, ICN 2003, p.7
- ²⁵ idem, p. 7
- ²⁶ www.google.nl/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=leiden+besluiten+B%26W+1008231+15-12-2009.
De 'Buitencollectie van het Rijk' wordt beheerd door het Atelier Rijksbouwmeester, Rijksvastgoedbedrijf (collectiemanager drs. Annemarieke Leenderts).
- ²⁷ Burkom Frans van, *Drie sgraffito's van Lex Horn*, 1965, Swammerdam Instituut Amsterdam, culturele waardestelling ICN 2003, zie ook : <https://www.amc.nl/web/Het-AMC/Nieuws/Nieuwsoverzicht/Nieuws/AMC-takelt-12.000-kilo-kunst-naar-binnen.htm>